

प्रकृति वै

प्रकरण चौथे

त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व कार्य

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना करून महाराष्ट्रात एक शैक्षणिक चळवळ सुरु केली होती. बहुजन समाजातील गोरगरीब, मागास व कनिष्ठ जातीतील लोकांना शिक्षण मिळावे. हा या चळवळीचा मुख्य हेतू होता. ही शिक्षण चळवळ महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचे केंद्रबिंदू ठरल्याचे दिसते. ज्या घरामध्ये वर्षानुवर्षे व पिढ्यानपिढ्या शिक्षणाची दारे बंद होती. त्या ठिकाणी हळूहळू ज्ञानाचा प्रकाश दिसू लागला. या प्रकाशामुळेच सामाजिक प्रबोधनाला गती मिळाली. ती सर्व समाजाच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. हे शिक्षण प्रसाराचे कार्य बहुमोलाचे होते.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सुरु केलेले हे शिक्षण प्रसाराचे कार्य पुढील काळात वटवृक्षाच्या झाडाप्रमाणे विस्तारत राहिले. एका बोर्डिंगने सुरुवात केलेल्या या संस्थेच्या पुढील काळात शेकडो शाळा निघाल्या व ही रयत शिक्षण संस्था भरभराटीला आली. त्याचे कारण म्हणजे स्वतः कर्मवीर आण्णा व त्यांच्या बरोबरीने काम करणारे आणि संस्थेसाठी वाहून घेणारे त्यांचे विद्यार्थी होय. आण्णांच्या बोर्डिंगमध्ये राहिलेले, त्यांच्या संस्कारात वाढलेले, तेथेच विद्या शिकलेले व नंतरच्या भावी जीवनात आण्णांच्या या कार्यासाठी स्वतःचे जीवन समर्पित करणारे, निस्वार्थी शिष्यगण हीच आण्णांची खरी ताकद होती. ह्या व्यक्तींनीच आण्णांच्या काळात व आण्णांच्या नंतरही संस्थेच्या कार्याला आजन्म वाहून घेतले होते. त्यामध्ये बॅ. पी. जी. पाटील यांचे नाव सर्वप्रथम व आवर्जुन घेतले पाहिजे.

बॅ. पी. जी. पाटील यांचे उच्च शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर आपल्या उत्कर्षाच्या व विकासाच्या सर्व वाटा त्यांना मोकळ्या असताना त्यांनी त्या स्वतःहून नाकारल्या व कर्मवीर आण्णांनी शिक्षण प्रसाराचा स्वीकारलेला सामाजिक वसा त्यांनी आपण होऊन स्वतःकडे घेतला. त्यातच

ते आयुष्यभर रमले. ह्या कार्यपूर्तीतच त्यांना स्वतःची जीवनपूर्ती वाटली. हा एक प्रकारे कर्मवीर आणणांच्या संस्कारांचा विजय होता.

बॅ. पी. जी. पाटील यांचे शैक्षणिक विचार (तत्त्वज्ञान) :

बॅ. पी. जी. पाटील यांच्यामध्ये कर्मवीर आणणांची शिकवण, संस्कार व तत्त्वज्ञान पूर्णपणे भिनलेले होते. संस्थेच्या सेवेत ते रुजू झाल्यानंतर त्यांनी आणणांच्या विचाराला व तत्त्वज्ञानाला बांधून घेऊनच आपल्या कार्याची वाटचाल केली. आणणांची काही इच्छा व स्वप्ने अपूर्ण राहिली होती, ती त्यांच्या या शिष्याने पुर्णत्वास नेल्याचे दिसते. कर्मवीर, आणणांनी सॉक्रेटीस, प्लेटोसारखे किंवा अन्य समाज सुधारकांसारखे विचार किंवा तत्त्वज्ञान लिहिले नाही, तर कर्मवीर आणणांचे कार्य हेच त्यांचे तत्त्वज्ञान ठरले आहे. त्यांच्या या कार्यातून ग्रामीण जनतेत शिक्षणाचा प्रसार झाला. शिक्षण घेत असताना स्वावलंबन, स्वाध्याय, स्वाभिमान व स्वातंत्र्य या चतुःसुत्रीचा वापर करून विद्यार्थ्यांचा विकास साधणे, गोरगरीब विद्यार्थ्यांनी पैसा नाही म्हणून शिक्षण थांबवण्याएवजी श्रम करून पैसा मिळवून शिक्षण घ्यावे. हेच त्यांचे कृतीशील तत्त्वज्ञान होते. श्रमातून शिक्षण या संकल्पनेतूनच त्यांनी 'कमवा व शिका' ही योजना सुरू केली व ती कमालीची यशस्वी झाली. हा शिक्षणप्रसार करत असताना जातीयतेचे निर्मुलन व सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी अठरापगड जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे काढली व या वसतिगृहांनाच शिक्षण केंद्रे बनवली. तत्कालीन समाजसुधारकांच्या पुढे जी सामाजिक ध्येय होती ती कर्मवीर आणणांनी आपल्या शिक्षण प्रसाराच्या रूपाने यशस्वी करून दाखविली.^१

बॅ. पी. जी. पाटील यांनीही कर्मवीर आणणांचा हाच वारसा पुढे चालविला व त्यांनी आपल्या आयुष्यात काही विशिष्ट तत्त्वे स्वीकारून त्यादृष्टीने शिक्षणाचा प्रसार केला.

१. सर्वांसाठी शिक्षण :

जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण घेण्याचा हक्क आहे असे बॉ. पी. जी. पाटील यांचे मत होते. केवळ गरिबीमुळे व कनिष्ठ जातीतील आहेत म्हणून अनेकांना शिक्षणास मुकाबे लागते. याची जाण त्यांना होती म्हणूनच ते गोरगरीब व सर्व जातीच्या मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी सदैव धडपडत असत. गरिबीमुळे कोणाचे शिक्षण थांबू नये म्हणून ते सतत प्रयत्न करत. आपल्या कॉलेजमध्ये प्रवेश घ्यायला आलेल्या विद्यार्थ्यांजवळ पुरेसा पैसा नसेल तर त्यांना नाममात्र पैसे घेऊन प्रवेश दिले. प्राचार्य नारायणराव भगरे, सौ. मालती विजय नगरकर, प्रभाकर लांडगे, प्राचार्य आर. डी. गायकवाड, भिमाशंकर बोधे असे शेकडो विद्यार्थी आहेत की जे फक्त पिशवी आणि कपडे घेऊन सरांच्याकडे आले व त्यांना उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश देण्यात आला. पैशाविना त्यांनी गरीब विद्यार्थ्यांचा प्रवेश कधी नाकारला नाही त्यामुळे भावी काळात ह्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता आले. हे विद्यार्थी आजही सरांच्या कार्याची महती आवर्जुन सांगतात.^२

२. श्रमशक्ती व ज्ञानोपासना यांचा समन्वय :

बॉ. पी. जी. पाटील यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना श्रम करून जिद्दीने शिकण्याची प्रेरणा दिली. 'कमवा व शिका' या योजनेअंतर्गत ते विद्यार्थ्यांच्या सदैव पाठिशी उभे राहत. आपल्या कॉलेजमध्ये खडी फोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे हात ते आपल्या हातात घेऊन पाहत व 'मळलेल्या हातातच जीवनाचे संगीत असते' असे म्हणत. त्यामुळे मुलांना काम करण्यास हुरूप येत असे. शिक्षण घेण्यासाठी कधीही भिक मागू नका तर त्याच हाताने कष्ट करा. ते कष्ट करताना लाज बाळगू नका तर अभिमान बाळगा असे ते सांगत. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेत असे 'कमवा व शिका' योजनेतून शेकडो विद्यार्थी शिक्षण घेऊन बाहेर पडले आहेत.^३

३. बलसंवर्धन व चारित्र्याची जपणूक :

प्रत्येक विद्यार्थ्यानि आपल्या जीवनात तीन गोष्टींचा विकास करावा ते म्हणजे बलोपासना, ज्ञानोपासना व चारित्र्याची जपणूक असे बै. पी. जी. पाटील यांना वाटत असे. या तीन पैकी एकही गोष्ट जर विद्यार्थ्यानि सोडून दिली तर त्याचा अधःपात झाल्याशिवाय राहणार नाही असे ते म्हणत. शिक्षणाने केवळ ज्ञान न वाढवता त्यातून संस्कारशीलताही आली पाहिजे. शिक्षणाने चारित्र्याची जडणघडण व्हावी याबद्दल सर अत्यंत आग्रही होते. “एकवेळ माझा विद्यार्थी परिक्षेत अनुत्तीर्ण झाला तरी चालेल, पण माझ्या विद्यार्थ्यानि समाजविरोधी दुष्कृत्य केले तर मला मेल्याहून मेल्यासारखे होईल” असे ते म्हणत. ज्ञानाबरोबरच आरोग्य संपन्न शरीराचाही विकास झाला पाहिजे. असा विकसित झालेला तरुणच देशाचा व समाजाचा खरा आधार असतो असे म्हणत असत.^४

४. सामाजिक बांधिलकी :

शिक्षण घेणाऱ्या युवकांचे शिक्षण हे केवळ स्वतःसाठी नसते. तर त्याची कुटुंब, भोवतालचा समाज व देश यांच्याशी बांधिलकी असते. भारतासारख्या मोठ्या प्रमाणात निरक्षरता असलेल्या या देशाला केवळ स्वातंत्र्य मिळून चालणार नाही, तर देशाच्या कानाकोपन्यात व प्रत्येकाला शिक्षण मिळाले पाहिजे. हीच राष्ट्र विकासाची पहिली पायरी ठरेल असे त्यांचे मत होते. शिकलेल्या युवकाने केवळ स्वतःसाठी न कमवता आपल्या भोवतालच्या गोरगरीब, कनिष्ठ, दुर्बल लोकांच्यासाठी काहीतरी केले पाहिजे. हीच खरी देश सेवा आहे.

बै. पी. जी. पाटील स्वतः वरील विचाराने जगले, वागले व या तत्वानुसारच शिक्षणाचा प्रसार करून शैक्षणिक व सामाजिक कार्यही केले आहे.

शैक्षणिक कार्य :

बॅ. पी. जी. पाटील यांनी कर्मवीर आणणांच्या शिक्षण कार्यालाच वाहून घेण्याचे ठरवून या संस्थेत नोकरीस लागले. पुढील काळात ते तन—मन—धनाने रयत शिक्षण संस्था व शिक्षण प्रसाराचे कार्य यांच्याशी एकजीव झाले. आपल्या स्वतःच्या नावासाठी व मोठेपणासाठी त्यांनी वेगळ्या संस्था निर्माण केल्या नाहीत. रयत शिक्षण संस्थेची निरनिराळी विद्यालये, महाविद्यालये व वसतिगृहे काढून संस्थेचा जास्तीत जास्त प्रसार करणे हाच त्यांच्या जीवनकार्याचा अविभाज्य भाग झाला होता.

पंडीत नेहरू विद्यालयाची स्थापना :

बॅ. पी. जी. पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेत कायर्सि सुरुवात केल्यानंतर त्यांना जाणवले की आपल्या गावात ‘कवलापूर’ येथे रयत शिक्षण संस्थेचे हायस्कूल नाही. या गोष्टीचे त्यांना वाईट वाटले. पुढे एकदा कर्मवीर आणणा कवलापूरला आले असताना त्यांनी बॅ. पी. जी. पाटील व आर. डी. निळकंठ गुरुजी यांच्याजवळ रयत शिक्षण संस्थेचे कवलापूरला हायस्कूल असावे असा विचार व्यक्त केला. आणणांच्या या विचाराला बॅ. पी. जी. पाटील यांनी लगेच उचलून धरले. कारण त्यांचीही तशीच इच्छा होती. त्यामुळे लगेच मारूतीच्या मंदिरात गावकन्यांची सभा घेण्यात आली. या सभेला स्वतः आणणा, जी. डी. पाटील, बॅ. पी. जी. पाटील, नलावडे गुरुजी इ. मंडळी हजर होती. या सभेत कवलापूरात विद्यालय सुरु करण्याचे जाहीर करण्यात आले. त्यावेळी विद्यालयाचे नाव काय असावे अशी चर्चा निघाली. कर्मवीर आणणा म्हणाले “हे बघ पांडुरंग, मी सुरु केलेल्या बहुतेक विद्यालयांची नावे महात्मा गांधी विद्यालय अशी आहेत. हे विद्यालय तू सुरु करतो आहेस, तर त्याचे नांव पंडीत नेहरू विद्यालय असे ठेव.” त्याप्रमाणे या विद्यालयाला पंडीत नेहरू नाव देण्यात आले व मुख्याध्यापक म्हणून निळकंठ गुरुजी यांची नेमणूक करण्यात आली.^५

पंडीत नेहरू विद्यालयाच्या उभारणीसाठी बॅ. पी. जी. पाटील, निळकंठ गुरुजी, श्री. नि. पा. नलावडे गुरुजी, श्री. मारूती रामचंद्र तावदरकर (दिगृतात्या), श्री. कल्याण साधू काळे, गोविंद काळे, पांडू तात्या इ. मंडळीनी घरोघर फिरुन देणाऱ्या गोळा केल्या व या हायस्कूलची उभारणी केली. बॅ. पी. जी. पाटील तर वर्षातून दोन वेळा भाऊबीज व चैत्र यात्रेनिमित्त कवलापूरला येत असत. त्यावेळी त्यांची या हायस्कूलच्या पटांगणात व्याख्याने होत असत. बॅ. पी. जी. सर आपल्या मनोरंजक व विद्वत्तापूर्ण भाषणाने सर्व लोकांना मंत्रमुग्ध करून टाकीत असत. दीड—दोन तास त्यांचे व्याख्यान चालत असे. निरनिराळ्या थोर पुरुषांची चरित्रे सांगून सर प्रबोधनात्मक व्याख्याने देत. या व्याख्यानातूनच हायस्कूलला देणगी देण्यासाठी आवाहन करत असत. त्या देणगीदारांचे नांव या सभेत पुकारले जाई. या देणगीदारांमध्ये पाच रूपयांपासून पाचशे रूपयांपर्यंत देणगी देणारे, गरीब—श्रीमंत लोक असत. त्या सर्वांना या विद्यालयाच्या प्रांगणात समान स्थान होते.^६ सुरुवातीला फक्त ३० विद्यार्थीसंख्या घेऊन सुरु झालेले हे विद्यालय आज नावारूपाला येऊन त्याठिकाणी आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स या शाखांचे ज्युनिअर कॉलेजही चालू आहे. विद्यालयाची इमारतही मोठी व भव्य स्वरूपाची बांधली गेली आहे. जुलै १९७५ ला येथे अकरावी निघून ज्युनिअर कॉलेज सुरु झाले. जुलै १९७७ ला बारावी कला, वाणिज्य व १९७८ ला विज्ञान शाखा सुरु झाली. या विद्यालयाच्या भरभराटीमागे बॅ. पी. जी. सरांचा सिंहाचा वाटा आहे. रयत शिक्षण संस्थेची अनेक विद्यालये काढण्यात ते प्रशासक या नात्याने सक्रिय असत.^७

एम. ए. (इंग्रजी) वर्गाची सुरुवात :

छ. शिवाजी कॉलेजची स्थापना १९४७ साली झाली. तर १९५४ साली सदूगुरु गाडगे महाराज कॉलेज हे कराड येथे काढण्यात आले. हळूहळू उच्च शिक्षण देणाऱ्या रयत शिक्षण संस्थेतील महाविद्यालयांची संख्या वाढू लागली होती. १९५७ ला बॅ. पी. जी. पाटील हे शिवाजी कॉलेजचे प्राचार्य झाले होते. या आपल्या महाविद्यालयात

इंग्रजीच्या एम. ए. अध्यापनाची सोय व्हावी असे बॅ. पी. जी. पाटील यांना वाटत होते. कारण नवीन निघणाऱ्या महाविद्यालयात इंग्रजीच्या अध्यापनासाठी आवश्यक असणारा प्राध्यापक वर्ग तयार होणे गरजेचे होते. या पाश्वर्भूमीवर १९५९ साली शिवाजी कॉलेजमध्ये एम. ए. (इंग्रजी) चे वर्ग सुरू करण्यासाठी पुणे विद्यापीठाकडे परवानगी मागण्यात आली व त्याप्रमाणे एम. ए. इंग्रजीचा वर्ग सुरू झाला. सुरूवातीला एम. ए. साठी एस. आर. सुर्यवंशी व एम. आर. जाधव हे दोन विद्यार्थी होते. या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकविण्याचे काम स्वतः बॅ. पी. जी. पाटील व त्यांच्या पत्ती सौ. सुमतीबाई पाटील यांनी केले. त्याचे अध्यापन व विद्वत्ता इतकी मोठी होती की, या दोघांचेही नाव काही काळातच सर्व महाराष्ट्र भर झाले. त्यामुळे अगदी दुरवरून विदर्भ, मराठवाड्यातूनही त्यांच्या एम. ए. च्या वर्गासाठी अनेक विद्यार्थी येत असत. त्यांच्या हाताखाली इंग्रजी शिकून तयार झालेले शेकडो विद्यार्थी आज महाराष्ट्रभर आहेत. कोण प्राध्यापक, कोण प्राचार्य, राजकीय नेते, कुलगुरु, कलेक्टर, सचिव यासारख्या विविध पदावर आज ते काम करीत आहेत. प्राचार्य एम. ए. शेख, प्राचार्य एम. एम. स्वामी, प्राचार्य आर. डी. गायकवाड, प्राचार्य नारायणराव भगरे, प्राचार्य बोधे, प्राचार्य इ. जी. निकम यासारखी अनेक मंडळी आजही सरांच्या शिकविण्याबद्दलच्या आठवणी सांगत असताना भारावून जातात. स्वतः प्राचार्य झाल्यानंतरही या दांपत्याने आपले शिकविण्याचे कार्य कधीही सोडले नाही. म्हणूनच प्रसिद्ध साहित्यिक द. ता. भोसले म्हणतात, “महाराष्ट्राच्या शिक्षण क्षेत्रात नामवंत अशी जी मंडळी ज्ञात आहेत. त्यांच्यामध्ये रयत शिक्षण संस्थेच्या लोकोत्तर कार्याला समर्पित भावनेने योगदान करणाऱ्या बॅ. पी. जी. पाटील यांचा आवर्जुन उल्लेख केला पाहिजे.”^९

कीर्ती महाविद्यालय :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे कोल्हापूर या शहरी एखादे महाविद्यालय असावे असे स्वप्न होते. आण्णांनी त्यांच्या कार्याचे वारसदार म्हणून बा. ना. नलावडे, पै. मुल्लासाहेब, आ. भा. मगदुम, एन. डी. पाटील

इत्यादी अनेक माणसे उभी केली होती. त्यामध्ये बॅ. पी. जी. पाटीलही होते. कोल्हापूर या ठिकाणी रयत शिक्षण संस्थेचे महाविद्यालय असावे. असा संस्थेतील लोकांचा १९६१ मध्ये विचार झाला. त्याप्रमाणे हालचाली सुरु झाल्या परंतु काही अडचणी आल्यामुळे ते शक्य झाले नाही. परंतु पुढे १९६७ साली ताराराणी विद्यापीठाचे 'कीर्ती महाविद्यालय' कोल्हापूर हे रयत शिक्षण संस्थेकडे चालविण्यास घेण्यासाठी हालचाली सुरु झाल्या. तेव्हा बॅ. पी. जी. पाटील, एन. डी. पाटील व बा. ना. नलावडे यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका घेतली. हे सर्वजण मिळून नामदार बाळासाहेब देसाई यांना भेटले नंतर काही दिवसात पुढारीकार गो. ग. जाधव यांच्या कोल्हापूरच्या कार्यालयात बाळासाहेब देसाई, भाऊसाहेब नलावडे, पै. मुल्लासाहेब, आप्पासाहेब पाटील, आनंदराव साळुंखे, बी. बी. पाटील व बॅ. पी. जी. पाटील यांची बैठक झाली. तेव्हाच कीर्ती महाविद्यालय रयत शिक्षण संस्थेकडे कायमस्वरूपी चालविण्यास घेण्यात आले. पुढे १९६७—६९ या दोन वर्षात बॅ. पी. जी. पाटील यांनी या महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून काम पाहिले. त्या कॉलेजच्या उभारणीत व विकासात केलेले त्यांचे कार्य आपणाला विसरता येणार नाही.^{१०}

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाचे सदस्य :

बॅ. पी. जी. पाटील यांनी ट्युटर, लेक्चरर, प्रिन्सिपॉल व व्हाईस चॅन्सलर या पदावर काम केले होते. त्यांचा अनुभव व विद्वत्ता यामुळे 'महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाचे' सदस्य म्हणून त्यांची नोव्हेंबर १९७९ मध्ये नियुक्ती झाली. त्यांची विद्वत्ता, वक्तृत्व व प्रशासन चालविण्याची पद्धत उत्कृष्ट होती. त्यांच्या वरील पदांच्या कार्याबाबत शिवाजी विद्यापीठाचे इतिहास विभाग प्रमुख डॉ. अरूण भोसले म्हणतात, "सत्तास्थानी विराजमान झाल्यानंतर काही व्यक्तींना मोठेपणा मिळतो तर कर्तवगार व्यक्तीमुळे त्यांच्या पदाची शान वाढते. त्या पदाला प्रतिष्ठा लाभते. शिवाजी विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरु आणि ख्यातनाम प्राध्यापक कै. बॅ. पी. जी. पाटील यांनी जी पदे भूषविली त्या पदांची अशीच प्रतिष्ठा वाढली."^{११}

यावरूनच बॅ. पी. जी. पाटील यांच्या कार्याची पद्धत आपल्या लक्षात येते. राज्याचे प्रशासन चालविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तरुण अधिकाऱ्यांची निवड कशा पद्धतीने व्हावी याची जाणीव त्यांना होती. या परिक्षांमध्ये ग्रामीण भागातील विद्यार्थी कुठे मागे पडतात हे त्यांच्या लक्षात आले. शहरी भागातील विद्यार्थ्यांबरोबर किंबहुना जास्त कष्ट करण्याची तयारी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्यात असते. परंतु परिक्षेचे तंत्र माहीत न होणे, आत्मविश्वास नसणे, यामुळे हे विद्यार्थी मागे पडतात. म्हणून मुलाखतीच्या वेळी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या परिसरातील प्रश्न विचारावेत अशी प्रथा निर्माण केली. या पदांवरती हुशार, प्रामाणिक व कष्टाळू अशा योग्य उमेदवाराचीच निवड व्हावी यावर त्यांचा कटाक्ष होता.^{१२} ग्रामीण भागातील तरुणांची व्यथा जाणण्याचे कार्य बॅ. पी. जी. सरांनी केले. सातारा जिल्ह्यातील 'केळघर' येथील शोलार बापूराव पार्टे हा विद्यार्थी फौजदाराची मुलाखत देण्यासाठी मुंबईला गेला होता. मुलाखतीनंतर परत येताना प्रवासापुरते पैसे त्याच्याजवळ नव्हते. त्यावेळी सरांनी १००/- रु. दिले होते. पुढे त्या विद्यार्थ्याची निवड झाली. तो आजही बॅ. पी. जी. सरांची आठवण सांगताना भावनावश होऊन जातो.^{१३} एम.पी.एस.सी. ची कार्यपद्धती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचावी यासाठी बॅ. पी. जी. पाटील यांनी प्रयत्न केले. ते सदस्य असताना त्यांचे मित्र बाबासाहेब भोसले हे मुख्यमंत्री होते. कमिशनचे अध्यक्ष के. जी. देशमुख होते. त्यांच्या सांगण्यावरून बॅ. पी. जी. सर दोन वेळा प्रशासकीय समस्या घेऊन मुख्यमंत्र्यांना भेटले होते. दोन्ही वेळा बाबासाहेबांनी कमिशनची विनंती २४ तासात मान्य केली होती.^{१४} त्यांच्या काळात सी. ओ. विश्वास पाटील व कलेक्टर राजेंद्र पाटील अशा अनेक विद्यार्थ्यांची निवड झाली. त्यानंतर सौ. सुमतीबाई पाटील यांची एम.पी.एस.सी. सदस्या म्हणून १९८५ साली निवड झाली. पुढे १९८९ साली त्या महाराष्ट्र पब्लिक सर्विस कमिशनच्या अध्यक्षा झाल्या हे त्या दांपत्याच्या कार्याचेच फळ होते.^{१५}

नंतरच्या काळातील एम.पी.एस.सी. बोर्डातील प्रशासनाचा विचार करता बॅ. पी. जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील यांची कारकीर्द आपणाला उटून दिसते.

राजकीय नेत्यांशी संबंध :

बॅ. पी. जी. पाटील बॅरीस्टर होऊन आल्यानंतर त्यांना राजकारणात येण्यासाठी वसंतदादा पाटील यांनी विचारले होते. कर्मवीर आण्णांनीही त्यांना निर्णय स्वातंत्र्य दिले होते. परंतु बॅ. पी. जी. पाटील यांनी शैक्षणिक कार्यासाठीच वाहून घेण्याचे ठरवले. तरीही त्यांचे अनेक राजकीय नेत्यांशी संबंध आले.

त्यामध्ये रत्नाप्पा कुंभार, मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण, आमदार बाळासाहेब देसाई, मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील, मुख्यमंत्री बाबासाहेब भोसले, शंकरराव चव्हाण, आमदार संभाजीबाबा थोरात, शे.का.प. नेते एन. डी. पाटील व आजचे भारत सरकार कृषीमंत्री शरद पवार अशा व्यक्तींशी संबंध आले. त्यांनी रयत शिक्षण संस्था व शिवाजी विद्यापीठ यांचा विकास करताना या सर्व नेत्यांचा वेळोवेळी आधार घेऊन शैक्षणिक विकास साधला. पश्चिम महाराष्ट्रात कर्मवीर आण्णांनी सुरु केलेल्या शिक्षण चळवळीच्या प्रसाराचे कार्य ज्या वारसदारांनी केले त्यामध्ये बॅ. पी. जी. पाटील यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते.^{१६}

सेवानिवृत्तीनंतर महाविद्यालयीन विद्यार्थी व विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या शिबिरातील व्याख्याने :

शिवाजी विद्यापीठातार्फे ११/०१/१९८५ रोजी युवक—युवतींचे पाच दिवसांचे ‘राष्ट्रीय एकात्मता शिवीर’ वाईजवळील धोम धरणाच्या निसर्गरम्य परिसरात घेण्यात आले होते. या शिबिरातील एकूण ३७५ विद्यार्थ्यांसाठी ता. १५/०१/१९८५ रोजी सायंकाळी बॅ. पी. जी. पाटील यांचे व्याख्यान ठेवण्यात आले होते. बॅ. पी. जी. सर म्हणतात, “ते व्याख्यान नव्हते, तो एक संवादच होता. मुलांनी ते व्याख्यान फार तन्मयतेने ऐकले” या व्याख्यानात त्यांनी छ. शिवाजी महाराज व अफजलखान यांची

प्रतापगडाच्या पायथ्याशी झालेल्या भेटीचे वर्णन केले होते. तसेच जेव्हा ३० नोव्हेंबर १९५७ रोजी पंडीत नेहरूंनी या ठिकाणाला भेट दिली, तेव्हा तेही भारावून गेले होते याचे वर्णन केले. हे व्याख्यान ऐकून सर्व विद्यार्थी भारावून गेले होते.^{१७}

याशिवाय छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा या महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेचा कॅम्प मौजे बनवडी, ता. कोरेगांव, येथे १९९७ ला आयोजित केला होता. या कॅम्पच्या उद्घाटनाला बै. पी. जी. पाटील यांना बोलावले होते. तेव्हा त्यांनी केलेल्या भाषणातील विचार “बै. पी. जी. पाटील सरांचे विचार म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनाला आधार देऊन उभे करणारे असतात. अनेक विद्यार्थी त्यांच्यामुळे घडले. या विचारांचा लाभ आजच्याही तरुण पिढीला व्हावा म्हणूनच शिवाजी कॉलेजच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कॅम्पला शिवाजी कॉलेज त्यांची व्याख्याने नेहमी ठेवत होते.”^{१८}

अशा अनेक कार्यक्रमांच्या उद्घाटन व समारोपाप्रसंगी बै. पी. जी. पाटील यांना बोलावले जात होते.

लेखक आणि कवी :

बै. पी. जी. पाटील यांनी कर्मवीरांच्या सान्निध्यात असताना व पुढील काळात संस्थेचे कार्य करत असताना विविध प्रकारचे प्रसंग व आठवणी ह्या संग्रहित करून ‘कर्मवीरोपनिषद’ हा ग्रंथ १९६४ साली लिहिला.^{१९}

त्याप्रमाणेच पुढे १९७९ मध्ये ‘The Bountiful of Bunyan’ हे इंग्रजीतून सविस्तर चरित्र चार खंडात लिहिले. यातून “कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सखोल व विस्तृत विचार, त्याचबरोबर शिक्षणासाठी रचलेला क्रांतीकारी पाया. यावर प्रकाश पडतो. या थोर शिक्षण महर्षिनी त्यांनीच तयार केलेल्या अनुयायांमार्फत ही चळवळ कशी वाढवली याचे वर्णन या चरित्रात आहे. हे अभ्यासपूर्ण संशोधक, इतिहासकार, शिक्षणमहर्षी व अभ्यासक यांना आण्णांचे कार्य समजून घेण्यासाठी उपयोगी आहे.^{२०}

शिक्षण क्षेत्रात नानाविध भूमिका पार पाडण्याबरोबरच त्यांनी आपल्यातील कवित्व ‘कर्मवीर गीतांजली’ या काव्य संग्रहातून जागते ठेवलेले दिसून येते. या काव्यसंग्रहातील कविता कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या पुण्यतिथी निमित्त गायलेल्या आहेत. यातून कर्मवीर आण्णा हे एक प्रवृत्ती होते. पुढे ते या प्रवृत्तीतून एका आदर्श जीवनमूल्याचे प्रतीक कसे बनले हे दाखवून दिले आहे. स्वतः कवीचीही धारणा अशीच झाल्याचे जाणवते. कर्मवीरांच्या कार्याचा गौरव करताना एका कवितेत ते लिहितात ‘उलट फिरविले ओघही त्यांनी कालप्रवाहाचे’ त्यांच्या कवितातून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे चरित्र व चारित्र्य असामान्य होते असे दिसून येते.^{११} बै. पी. जी. पाटील यांनी ‘अजिंक्यताच्याच्या बुरूजावरून’ हा लेखसंग्रही लिहिला आहे. त्यातून त्यांच्या कार्याची जाणीव आपल्याला होते.

याशिवाय अनुवादक म्हणून महात्मा फुले यांच्या काही ग्रंथांचा इंग्रजीमध्ये अनुवाद केला होता.

१. गुलामगिरी (Slavery) — महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कार्याचा संग्रह भाग एक — अनुवाद १९९१

२. Selections — महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कार्याचा संग्रह भाग दोन — अनुवाद १९९१

प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य शिक्षणशास्त्र विभाग, मुंबई यांनी हे अनुवाद प्रकाशित केले. अशा पद्धतीने लेखक, कवी व अनुवादक म्हणून बै. पी. जी. पाटील यांचे कार्य समाजापुढे आदर्श निर्माण करणारे आहे.^{१२}

सामाजिक कार्य :

बै. पी. जी. पाटील यांनी एकीकडे शैक्षणिक कार्य करताना दुसरीकडे आपल्या भोवतीच्या सुधारणा करण्याचेही समाजात कार्य केले होते. ते सामाजिक कार्य करताना कृतीपूर्ण व आचरणाने करत होते. समाजकार्य करताना त्यांचा राजकारणाशी संबंध नव्हता. परंतु राजकीय नेत्यांशी त्यांचा संबंध होता. सामाजिक व शैक्षणिक विकासासाठी या संबंधाचा उपयोग करून घेतला. त्यांनी व्याख्यानातून समाजप्रबोधन केले.

तसेच त्यांना आपल्या संस्कृतीबद्दलही आस्था होती. त्यांनी बहुजन समाज सुधारणेसाठी आयुष्याच्या अखेरपर्यंत कार्य केले.

गरीब विद्यार्थ्यांना मदत :

कर्मवीर आणणांच्या संस्कारात लहानाचे मोठे झालेल्या बै. पी. जी. पाटील यांचा मनोपिंडही समाजसेवकाचा बनलेला होता. ज्याप्रमाणे एका सामान्य कुटुंबात जन्मलेल्या बै. पी. जी. ना कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी सातारला आणून शिकवले, वाढवले. त्याप्रमाणे आपणही गोरगरिबांच्या, शेतकऱ्यांच्या मुलांना मदत करावी, शिकवावे, नोकन्या लावाव्यात व समाज ऋणातून अल्पशा: प्रमाणात मुक्त व्हावे अशी त्यांची भावना सदैव असे. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात त्यांनी शेकडो विद्यार्थ्यांना अशा प्रकारची मदत केलेली दिसते. अशा प्रकारची विद्यार्थ्यांना मदत करताना त्यांनी कधीही जात—पात व उच्च—निच भेद पाळला नाही. छ. शिवाजी महाविद्यालयाचे वसतिगृहाचे रेक्टर असताना बच्याचवेळा गरीब विद्यार्थ्यांकडे पैसे नसत व काही वेळा त्यांचे जेवण बंद होई. अशा वेळी बै. पी. जी. सर त्यांना जेवणाची सवलत देत असत. त्यापायी बै. पी. जी. सरांना अनेकवेळा आपल्या पगारातून पैसे द्यावे लागत असत, पण त्यांनी कधीही रेक्टर असताना विद्यार्थ्यांचे जेवण बंद केले नाही.^{२३}

प्राध्यापक व प्राचार्य म्हणून काम करत असताना त्यांनी त्यांच्याकडे येणाऱ्या सर्वच विद्यार्थ्यांच्या अडीअडचणींचे निवारण केले. अनेकांना आयुष्याच्या वाटेवर व्यवस्थित बसविले. हे योगदान करताना त्यांनी कधीही व कसलीही या विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षा केली नाही. माजी प्राचार्य एम. एम. स्वामी यांना त्यांनी शिक्षण घेताना मदत केली व कसल्याही परिस्थितीत इंगिलिश घेऊन एम. ए. हो असे सांगितले. ज्या वेळेस हा विद्यार्थी चांगल्या मार्कने पास झाला. त्यावेळेस स्वतः बै. पी. जी. सरांनी पेढे वाटले होते. १९५६ साली शिवाजी कॉलेजचे त्यांचे एम. एम. स्वामी, के. व्ही. पाटील, एम. एम. खान व श्री. भागवत हे सर्व विद्यार्थी पास झाले. त्यावेळेस त्यांना प्रचंड अभिमान वाटला व “गरिबाघरची गावंढळ

मुले निढळाचा घाम गाळून इंग्रजीसारख्या विषयात शंभर टक्के यश मिळवतात हे सातारच्या बुद्धीवंतास कळू दे अशी प्रतिक्रिया आण्णांनी व्यक्त केली व सरांनी त्या प्रित्यर्थ साताञ्यात घेडे वाटले.^{२४} त्यांचे दुसरे विद्यार्थी बी. जे. शेवाळे (माजी मुख्याध्यापक व लाइफ मेंबर) सांगतात माझी बी. ए. ची परीक्षा फी बॅ. पी. जी. सरांनीच भरली होती.^{२५} सौ. मालती विजय नगरकर बॅ. पी. जी. सरांच्या आठवणी सांगतात की, आमच्या घरी गरिबीची परिस्थिती होती. अगदी दोन वेळचे अन्नही पुरेसे पडत नव्हते. अशा परिस्थितीत आई फुलदानी करून विकत असे तर वडील लग्नसराईत मंडवळ्या करून विकत असत. अशा परिस्थितीत मी शिक्षण घेत होते. अकरावी पास झाल्यानंतर कॉलेजला कसे जायचे हा प्रश्न पडला कारण प्रवेश घ्यायलाही पैसे नव्हते. यावेळेसच कुणीतरी मला सांगितले की, तु बॅ. पी. जी. पाटील सरांना जाऊन भेट त्याप्रमाणे मी भेटली. सरांनी माझ्याजवळ असणाऱ्या केवळ १० रूपयात (हे १० रूपये कागदाच्या पिशव्या बनवून विकून मी मिळवले होते) सायन्सच्या पहिल्या वर्षाला मला प्रवेश दिला. सरांच्या मदतीनेच माझे पुढील शिक्षण पूर्ण झाले. एवढेच नव्हे तर १९६५ साली झुलॉजी विषय घेऊन मी विद्यापीठात प्रथम आले. त्याबद्दल माझा सत्कारही बॅ. पी. जी. पाटील यांच्या हातूनच झाला. याचे सारे श्रेय सरांनाच दिले पाहिजे खरोखर मी त्यांची मानसकन्याच होते.”^{२६} अशी शिक्षणासाठी ॲड. के. व्ही. पाटील, रघुनंदन यादव, प्राचार्य नारायणराव भगरे, सुहास सावंत, दिलीपकुमार चिंचकर, एम. डी. देसाई, प्राचार्य ए. बी. पाटील अशा शेकडो विद्यार्थ्यांना त्यांनी आर्थिक व शैक्षणिक मदत करून त्यांना जीवनाच्या योग्य वाटेवर आणले. त्यांच्या मदतीचा आधार घेऊन अनेक विद्यार्थी मोठमोठ्या पदावर गेले ते आजही सरांच्या मदतीचा कृतज्ञतेने उल्लेख करतात.^{२७}

बॅ. पी. जी. सरांनी ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या विद्यार्थ्यांना मदत केली. तसेच सत्शील कुटुंबानाही त्यांनी मदत केली. त्याबद्दल राजाभाऊ इंगळे आठवणी सांगताना लिहितात, “मा. बॅ. पी. जी. सर व मा. एन. डी.

पाटील या दोघांनी आमच्या इंगळे कुटुंबियांना खूप मोठी मदत केली आहे व प्रेमही दिले आहे. आमची परिस्थिती साधारणच होती. पण आमचे चुलते शंकरराव इंगळे हे १९४२ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात हुतात्मा झाले होते. त्यामुळे बॅ. पी. जी. सरांना आमच्या कुटुंबाबद्दल अगत्य वाटत असे म्हणून बॅ. पी. जी. सर व प्रा. एन. डी. पाटील यांनीच आम्हाला सहकार्य करून कोल्हापूरचे कॅटिन मिळवून दिले व आर्थिक सहकार्यही केले. त्यावेळेपासून आमची भरभराट होत गेली. पुढे आम्ही हॉटेल दानत सुरु केले व कोल्हापूरात चांगलाच नावलौकिक कमवला याच्या पाठीशी बॅ. पी. जी. सरांचे प्रेम होते.^{२२}

एम. जी. निकम यासारख्या निराधार विद्यार्थ्याला त्यांनी आपल्या घरी आणले. त्याला आपल्या मुलासारखे मानून लहानाचे मोठे केले व रयतमध्येच नोकरी लावून त्याचे लग्न करून दिले. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत त्याच्या अडी—अडीचणींचे निवारण केले व त्याचा सर्व प्रपंच स्वतः भार सोसून मार्गाला लावला. बॅ. पी. जी. सरांनी केलेली मदत, सोसलेले कष्ट त्याच्या आठवणी सांगताना आजही एम. जी. निकम यांच्या डोक्यात पाणी उधे राहते व ते सहज बोलून जातात, “वडिलांची माया देणारे बॅ. पी. जी. सर व आईचे वात्सल्य देणाऱ्या सुमती पाटील हेच माझ्या जीवनातील दैवते आहेत.”^{२३} बॅ. पी. जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील यांच्या संपूर्ण आयुष्यभर असे कितीतरी विद्यार्थी नेहमीच त्यांच्या घरी राहत असत. त्यांच्या मदतीने शिकत असत व नोकरी लागल्यानंतर आपआपल्या मागाने जात असत. कितीतरी विद्यार्थी या दांपत्याच्या मदतीने मोठे झाले. त्यांनी विद्यार्थ्यानाच प्रेम दिले असे नाही तर घरातील घरकाम करणारी मोलकरीण, बंगल्यावर काम करणारा शिपाई यांनाही त्यांनी भरभरून प्रेम दिले. एक म्हातारी मोलकरीण बॅ. पी. जी. सरांच्या घरी होती. तिला कुणाचाही आश्रय नव्हता पण सरांनी आश्रय दिला. तिला मुलबाळ नव्हते, ती मोलकरीण व तिचा मालक या दोघांनाही सरांनी सांभाळले व सरांच्या प्रेमातच ते दोघेही देवाघरी गेले.^{२४} याचा सरांनी कोठेही उल्लेख

केलेला आढळत नाही. गंगुबाई पाटील ही त्यांची दुसरी मोलकरीण. ती देखील बॅ. पी. जी. सर व सौ. सुमतीबाई पाटील यांच्या कुटुंबियातील एक सदस्य या नात्यानेच राहत होती. कर्नाटकातील गुलबर्गा तालुक्यात आंदोम या गावच्या गंगाबाई वसतिगृहात स्वयंपाकीन म्हणून काम करीत असताना सौ. सुमतीबाईच्या सान्निध्यात आल्या व त्यांच्या घरच्या होवून गेल्या. या गंगुबाईनेही या दांपत्याची अगदी मुलीप्रमाणे सेवा केली. सौ. सुमतीबाई पाटील यांनी आपल्या सोन्याच्या पाटल्या या गंगुबाईला भेट दिल्या आपल्या मोलकरणीला पाटल्या भेट देणारी महान विदुषी या जगत असतील असे वाटत नाही. धन्य ती मोलकरणी आणि धन्य ती मातृत्वाचे हृदय असणारी ज्ञानसंपन्न माऊली! ^{३१}

बॅ. पी. जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील यांच्या जीवनात अशा मदतीच्या अपेक्षेने आलेली एकही व्यक्ती विन्मुख होऊन गेली नाही. हे जोडपे स्वतः काटकसरीचे जीवन जगले. पण इतरांना मात्र आपल्या ऐपतीप्रमाणे देत राहिले.

सरांच्याकडे जे विद्यार्थी शिक्षणासाठी आले. त्यांना सरांनी ज्ञान दिले. जे आर्थिक अडचणीत होते त्यांना आर्थिक मदत केली. ज्यांना दुसऱ्या ठिकाणची मदत सरांच्या सांगण्यावरून होणार होती तिथे. सरांनी कधीही मागेपुढे न पाहता कधी चिड्या देऊन, कधी प्रत्यक्ष भेटून तर कधी फोन करून या विद्यार्थ्यांची व व्यक्तींची सरांनी कामे केली. त्याची गणतीच ठेवणे शक्य नाही; रयत शिक्षण संस्थेचा पसारा सांभाळत आयुष्यभर ते दुसऱ्याला उपयोगी पडून खन्या अर्थाने समाज सेवक म्हणून जगले.

समाजप्रबोधन :

बॅ. पी. जी. पाटील यांची महात्मा फुले, म. गांधी, शाहू महाराज व कर्मवीर भाऊराव पाटील ही दैवते होती. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा बॅ. पी. जी. पाटील यांच्यावर विद्यार्थीदशेपासूनच प्रभाव पडलेला होता. ज्यावेळेस ते इंग्लंडला उच्च शिक्षणासाठी गेले, त्याआधी त्यांनी महात्मा गांधी यांचा आशिर्वाद घेतला होता. त्यावेळी मी भावी जीवनात रयत

शिक्षण संस्थेत राहूनच समाजसेवा करीन असे अभिवचन दिले होते. त्या वचनाला ते जागले.

बॅ. पी. जी. पाटील हे श्रद्धाळू होते पण अंधश्रद्धाळू नव्हते; त्यांना परमेश्वराचे अस्तित्व मान्य होते; परंतु लोकांच्यातील देवभोळेपणा व अडाणीपणा त्यांना कदापिही मान्य नव्हता. महाराष्ट्रातील लोकांच्यात असलेले अडाणीपण, अंधश्रद्धा, देव—देवऋषीपणा, बहुदेवतावाद, रूढी—परंपरा या त्यांनी जवळून पाहिल्या होत्या व त्या घालवण्यासाठी समाजाला समाप्रबोधनाची व शिक्षणाची गरज आहे. हे ओळखूनच त्यांनी आपले समाजकार्य चालू ठेवले होते.

बॅ. पी. जी. पाटील यांनी आयुष्यभर निरनिराळ्या कार्यक्रमानिमित्त व्याख्याने दिली. त्या व्याख्यानातून त्यांनी समाजप्रबोधनाचेच कार्य केले. त्यांची व्याख्याने विविधांगी असत. महात्मा जोतीबा फुले, शाहू महाराज, महात्मा गांधी, क्रांतीसिंह नाना पाटील, गाडगेबाबा, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, साने गुरुजी यासारख्या समाजसुधारकांवर त्यांची सदैव व्याख्याने होत असत. या व्याख्यानातून ते जनजागृतीचे कार्य करत असत. बॅ. पी. जी. पाटील यांनी स्वतः कधी जातीयता पाळली नाही. महात्मा फुलेच्या कार्याबद्दल त्यांना नितांत आदर होता. सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घराचा दरवाजा मुक्त असे. महात्मा फुलेच्या कार्याबद्दल आपल्या एका भाषणात बॅ. पी. जी. सर म्हणतात “म. फुले हे नवसमाजरचनेचे अग्रदृत होते. विशिष्ट समाजापुरती असलेली शिक्षणाची मिरासदारी त्यांनीच मोळून काढली व सर्व जातीजमातीच्या स्त्री – पुरुषांना शिक्षणाची दारे खुले केली, म्हणूनच जोतीबा फुले हे सर्व समाजवृद्दे आहेत. महात्मा जोतीबा फुले, शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची शिकवण समाजात उतरल्याशिवाय समाज सुधारणार नाही व सामाजिक समता निर्माण होणार नाही असे बॅ. पी. जी. पाटील यांना वाटत होते. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या पुण्यतिथिनिमित्त ९ मे १९६२ रोजी भाषण देताना बॅ. पी. जी. पाटील म्हणतात, “महाराष्ट्राचा सामाजिक व सांस्कृतिक

इतिहास पाहिला तर आपणास समाजसुधारकांचे दोन मुख्य वर्ग दिसतील एक नागरी व दुसरा नांगरी (ग्रामीण जीवनातील वर्ग) लोकमान्य टिळक, आगरकर, गोखले, तेलंग, भांडारकर, न्या. रानडे यांचा पहिल्या वर्गात समावेश होतो; तर म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, गाडगे महाराज, डॉ. आंबेडकर व भाऊराव पाटील यांचा दुसऱ्या गटात होतो. या सर्वांनीच समाज उन्नतीचा पाठपुरावा केला व महाराष्ट्राचे सामाजिक जीवन उंचावले” परंतु बहुजन समाजाची दुःखे ओळखून दुसऱ्या गटातील समाजसुधारकांनी ग्रामीण भागातील सर्व स्तरातील लोकांच्या प्रगतीसाठी कार्य केले व ते बहुजन समाजाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वपूर्ण आहे.^{३२}

बॅ. पी. जी. पाटील यांनी आयुष्याच्या अखेरपर्यंत विनामोबदला हजारो व्याख्याने दिली असतील. त्याद्वारे त्यांनी शिक्षण महत्व, अंधश्रद्धा निर्मूलन, उद्योगप्रियता लोकांना पटवून दिली व बहुजन समाजातील अज्ञानीपणा, भोक्त्या समजूती, वाईट रूढी, प्रथा घालवण्याचा प्रयत्न केला. या बहुजन समाजातून नवसमाजाची बांधणी व्हावी व ती आधुनिकतेशी तोड देणारी असावी अशी त्यांची धारणा होती.

सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थांशी संबंध :

कर्मवीर आणणांनी केलेले शैक्षणिक कार्य फार मोलाचे आहे. शिक्षणातून समाजसुधारणा हे उद्दिष्ट डोक्यासमोर ठेवून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी १९१९ साली ‘रयत शिक्षण संस्थेची’ स्थापना केली. जी आजही अगदी कार्यक्षमपणे आपले कार्य पार पाडत आहे. या संस्थेनेच बॅ. पी. जी. पाटील यांचे शिक्षण पूर्ण केले होते. त्यांनी या सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थेचा विकास व प्रगती करण्याचे आपल्या आयुष्यभर कार्य केले. तसेच इतर अनेक सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थांशी त्यांचा संबंध आला. त्यापैकीच ‘कार्वे’ या गावी (कराड तालुका) संभाजीबाबा थोरात हे समाज प्रबोधन करण्यासाठी ज्ञानेश्वर व्याख्यानमाला हा उपक्रम दरवर्षी आयोजित करत असत. याच्या प्रारंभी बॅ. पी. जी. पाटील यांचा सहभाग

होता व नंतर वेळोवेळी त्यांची व्याख्याने व मार्गदर्शनाचा लाभ झाला असे संभाजीरावबाबा थोरात म्हणतात.^{३३} याशिवाय शिराळा तालुक्यातील कोकरूड, या गावी स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्रासाठी व्याख्यान व मार्गदर्शन करण्याकरिता बै. पी. जी. पाटील सरांना बोलावले होते. तेथे त्यांनी एम.पी. एस.सी. संदर्भात पायाभूत माहिती दिली. विद्यार्थ्यांच्या मनात असणारी स्पर्धा परिक्षांची भीती कमी केली. यामुळेच ग्रामीण भागातील युवक परीक्षा देण्यास तयार होत गेला.^{३४}

१९७५ साली बै. पी. जी. पाटील शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरु असताना समाजाची उभारणी करण्यासाठी युवकवर्गाला मार्गदर्शन करण्यावर भर दिला. विद्यापीठात विद्यार्थ्यांसाठी नेतृत्व शिबिरे आयोजित केली. शिबिराच्या उद्घाटनाप्रसंगीच्या भाषणात ते म्हणतात, “आपण ज्या समाजातून आलो, त्या समाजाच्या ऋणातून आपण मुक्त झाले पाहिजे. ह्या शिबिरात समाज बांधिलकीच्या जपणुकीचा पाठ सर्वांनी शिकला पाहिजे.” बै. पी. जी. सरांचा पिंड कर्मवीर आण्णांच्या विचारावर व तत्वावर पोसला होता. समाजाची गरज पाहून कोणत्याही शिक्षण संस्थेने कार्य केले पाहिजे या पद्धतीने ते कार्य करत होते. विद्यापीठात त्यांनी नवनवीन योजना राबविल्या विशेषकरून विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीकडे अधिक लक्ष दिले. प्रत्येकाने सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने कार्य करणाऱ्या संस्थांना आपल्या परीने सहकार्य करण्याचा प्रयत्न करावा. या संदर्भात शिवाजी विद्यापीठाचे आजचे कुलगुरु डॉ. माणिकराव साळुंखे त्यांच्या विद्यार्थी दशेत बै. पी. जी. पाटील कुलगुरु होते त्यावेळचा एक प्रसंग सांगतात, “मी विद्यार्थी मंडळाचा अध्यक्ष झाल्यानंतर ब्लेझरच्या (कोट) मागणीसाठी बै. पी. जी. सरांकडे गेलो. तेव्हा बै. पी. जी. सर म्हणाले, “बाळ आपण काही योग्य प्रथा निर्माण करावयाच्या असतात. मी ब्लेझार घेणार नाही अशी प्रथा पाड” असे सांगितले आणि खरचं डॉ. साळुंखे यांनी बै. पी. जी. सरांचे ऐकले.^{३५} यावरून असे दिसते की, विद्यार्थ्यांच्या मनात विद्यापीठ व कुलगुरु यांच्याविषयी आदर होता. तसेच शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरु असताना

त्यांना मिळणाऱ्या प्रवास भत्याची रक्कम सुमारे ४०,००० रूपये विद्यापीठाच्या तिजोरीत जमा केली. समाजाच्या उन्नतीसाठी कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय संस्था असोत अगर खाजगी संस्था असो त्यामध्ये बै. पी. जी. पाटील यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले होते.

स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतीकारकांशी संबंध :

२० व्या शतकाचा पूर्वार्ध हा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा होता. म. गांधीजींनी स्वातंत्र्य चळवळ सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवली होती. या स्वातंत्र्य लढ्यात सर्व जनता सहभागी झाली होती. यामध्ये सातारा जिल्ह्यातील क्रांतीकारकांचे योगदान फार मोलाचे आहे. १९४२ च्या स्वातंत्र्यालढ्याने आणि गांधीजींच्या 'चले जाव' आंदोलन व 'करेंगे या मरेंगे' या घोषणांनी सर्वसामान्यांच्या मनात चैतन्याचे वारे भरले होते. सातारा जिल्ह्यातील तरुण क्रांतीकारकही या लढ्यात सहभागी झाले होते. त्याचकाळात बै. पी. जी. पाटील 'विलिंडन कॉलेज, सांगली' येथे शिकत होते. हा काळ तरुणांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होता. सातारा जिल्ह्यात क्रांतीसिंह नाना पाटील, रंगरावदादा पाटील, बै. जी. डी. पाटील, वसंतदादा पाटील, भाई जी. डी. लाड (बापू), धोंडीराम माळी, पांडू मास्तर, रघुनाथ निळकंठ, नागनाथ आणणा नायकवडी, संभाजीराव बाबा थोरात इ. क्रांतीकारकांशी बै. पी. जी. पाटील यांचा संबंध आला.^{३६}

बै. पी. जी. पाटील विलिंडन कॉलेजमध्ये असताना त्यांच्यावर महात्मा गांधीजींच्या 'चले जाव' आंदोलनाचा प्रभाव पडला होता. याच काळातील बै. जी. डी. पाटील व इतर क्रांतीकारकांचा उत्साह आणि देशप्रेम पाहून बै. पी. जी. पाटील सरांनी १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यात उडी घेतली. कॉलेजमधील अनेक युवकांना या चळवळीत सहभागी होण्याचे आवाहन केले. त्यामुळे त्यांना अटक झाली व पुण्याच्या येरवडा तुरुंगात ठेवण्यात आले. जवळ—जवळ एक वषने त्यांची सुटका झाली.

ते पुढील उच्च शिक्षणासाठी लंडनला गेले. त्यामुळे त्या कालखंडातील भारतातील त्यांच्या कार्यात खंड पडला. तरीही बै. पी. जी.

पाटील व लंडनमधील त्यांचे भारतीय सहाध्यायी बॅ. जी. डी. पाटील, पारसनीस, कदम यांनी तेथील मजुर पक्षाच्या विचारसरणीला पाठिंबा दिला. त्याकाळातच इकडे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले होते.^{३७}

स्वातंत्र्योत्तर काळात बॅ. पी. जी. सरांचे सहकारी मित्र व क्रांतीकारक बॅ. जी. डी. पाटील, वसंतदादा पाटील, रंगराव दादा पाटील हे राजकारणात उतरले तर बॅ. पी. जी. सरांना अनेक क्षेत्रात संधी असताना त्यांनी रयत शिक्षण संस्थेसाठी वाहून घेतले.

संस्कृती जोपासण्याकडे कल :

बॅ. पी. जी. पाटील यांची आपल्या भारतीय संस्कृतीवर फार निष्ठा होती. आपल्या व्याख्यानातून ते संस्कृती, प्रकृती व विकृती याचे नेहमी उदाहरण देत. भारतीय संस्कृती विविधांगी नटलेली आहे. महाराष्ट्रातील समाजात धार्मिक यात्रा, सण, उत्सव तसेच अनेक कला—कुस्ती, तमाशा, वक्तृत्व स्पर्धा, नाटक यांना ते महत्त्व देत होते.

धार्मिक बाबतीत विचार करताना त्यांच्या मनात श्रद्धा होती परंतु अंधश्रद्धा नव्हती. ते दररोज सकाळी देवपूजा करत. दरवर्षी चैत्र महिन्यात स्वतःच्या जन्मगावी कवलापूर येथे श्री सिद्धनाथ यावेला आवर्जुन उपस्थित राहत. गावी गेल्यानंतर घरी जाण्याअगोदर ग्रामदैवतांचे दर्शन घेत असत. कुस्ती खेळाविषयी तर त्यांना विशेष आवड होती. गावातील यात्रेनिमित्त असणाऱ्या कुस्ती मैदानाला ते हजर राहत. शिवाय शिवाजी विद्यापीठात कुलगुरु असताना खासबाग या ठिकाणच्या मैदानातील कुस्त्या बघण्यासाठी ते आवर्जुन उपस्थित राहत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे कवलापूर मधील ‘काळू—बाळू’ कलावंतांचा असणारा तमाशा ते पहात असत. या कार्यक्रमाचे वर्षातून एकदा कवलापुरात आयोजन करत व ह्या कार्यक्रमाला प्रोत्साहन देत. कलावंताची आपुलकीने चौकशी करत असत. त्यांच्या लग्न कार्यासही ते हजर राहत होते.^{३८}

विद्यार्थ्यांच्यात पोषाखी आधुनिकीकरण येण्यापेक्षा त्यांनी आपले शील, चारित्र्य, जपावे म्हणून ते सदैव मार्गदर्शन करत असत.

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी नीतीमूल्यांची जोपासना करावी यावर त्यांचा कटाक्ष असे. शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरु असताना विद्यार्थी मंडळाने सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी मांडलेल्या प्रस्तावाला त्यांनी मान्यता दिली होती. विद्यार्थ्यांनी साधी राहणी उच्च विचारसरणी ठेवावी, अभ्यासूवृत्ती, ज्ञानलालसा बाळगावी असे ते नेहमी सांगत असत. बै. पी. जी. सरांचे संस्कृतीबद्दलचे विचार सांगताना त्यांचे विद्यार्थी प्राचार्य आर. के. शिंदे सांगतात, “सर देव मानत होते. भागवत संप्रदाय व विष्णुवर सरांची श्रद्धा होती. पोथी पुराणात मात्र ते रमत नसत. आई—वडील, वडिलधारे यांना मान देत. सत्य, अहिंसा व सामाजिक मुल्यांचे ते आचरण करत होते. बै. पी. जी. सरांनी संस्कृती जोपासताना आपली विद्वत्ता, उच्च शिक्षण व पद कधीही त्याच्या आड येऊ दिले नाही.” यावरून बै. पी. जी. सरांना आपल्या संस्कृतीविषयी असणारे प्रेम दिसून येते.^{३९}

दानशूर स्वभाव :

बै. पी. जी. पाटील यांचे लहानपण शाहू बोर्डिंगमध्ये गेले होते. घरची परिस्थितीही साधारणच होती. व आणणांच्या संस्काराखाली ते वाढले होते. कर्मवीर आण्णा स्वतः अनवाणी फिरत, साधी कपडे वापरत पण मिळालेला सर्व पैसा गोरगरिबांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी खर्च करत असत. हीच शिकवण बै. पी. जी. पाटील यांनी स्वतःच्या अंगी बाणवली होती. विद्यार्थी दशोपासून त्यांचे जीवन साधे व चारित्र्यसंपन्न होते. बैरीस्टर होऊनही ते व त्यांच्या पत्नी सौ. सुमतीबाई अतिशय साध्या पद्धतीने व काटकसरीने जीवन जगत असत. स्वतः बैरीस्टर आणि विद्वान असूनही त्याचा डामडौल त्यांच्या वागण्यात नव्हता. त्यांनी २५ ते ३० वर्षे रयत शिक्षण संस्थेत नोकरी करीत असताना गरजेपुरते पैसे घेऊन बाकी पगार रयत शिक्षण संस्थेला दिलेला आहे असे दातृत्व क्वचितच आढळेल.

त्यांचे कपडे साधी खादीचे असत. त्यांनी दुचाकी अगर चारचाकी वाहन पुढील काळात ऐपत असूनही घेतले नाही. या दांपत्याने अतिशय काटकसरीने व साध्या पद्धतीने जीवन जागून आलेला पैसा मात्र

गरीब विद्यार्थी व संस्थेसाठी खर्च केला. डामडौलाचे व वैभवाचे जीवन ते जगले नाहीत. त्यांच्या घरामध्ये लेबर स्कीमचे एक—दोन विद्यार्थी सदैव असत, ते विद्यार्थी सरांची किरकोळ कामे करून तिथे राहत. असे कितीतरी विद्यार्थी त्यांच्या मदतीने शिकले, मोठे झाले व त्यांना नोकरी लागली. असे विद्यार्थी सरांचे सदैव नाव काढतात.

बॅ. पी. जी. सरांच्या आयुष्यात त्यांनी मिळवलेला पैसा निरनिराळ्या व्यक्ती व संस्थांना दान दिला. बॅ. पी. जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील यांनी आपल्या मृत्युनंतर आपली सर्व संपत्ती मृत्युपत्राद्वारे दान दिली आहे. एकदेच नव्हे तर आपले स्वतःचे राहते घर 'कर्मवीर छाया' या घरात असणारी अनमोल ग्रंथसंपदा व १५ लाख रूपये शिवाजी विद्यापीठाला दान दिले आहेत. शिवाजी विद्यापीठाने या ठिकाणी ग्रंथालय सुरु केले आहे. शिवाय विद्यापीठातील मुर्लींच्या एका वसतिगृहाला सौ. सुमतीबाई पाटील असे नाव देण्यात आले आहे. शिवाजी कॉलेजच्या 'कमवा व शिका' योजनेसाठी ५ लाख रूपये, लक्ष्मीबाई पाटील वसतिगृहासाठी २ लाख रूपये व शाहू बोर्डिंग नं. १ व २ साठी प्रत्येकी दीड लाख रूपये देणगी दिली आहे.^{४०} त्याचप्रमाणे आपल्या सानिध्यातील निरनिराळ्या व्यक्ती व विद्यार्थ्यांना आपली ही पुंजी वाटून टाकलेली दिसते. स्वतः साधे जीवनमान जगणाऱ्या या दांपत्याने लाखो रूपयांचे दान समाजातील विविध घटकासाठी दिले असे दातृत्व क्वचितच आढळून येते.

मूल्यमापन :

बॅ. पी. जी. पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या सेवा कार्यासि वाहून घेतले होते. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेच्या विस्ताराशीच बॅ. पी. जी. पाटील यांचे शैक्षणिक तत्त्वे, कार्य व सामाजिक कार्य निगडीत राहिले. कर्मवीर आण्णांच्या तत्त्वाप्रमाणे गोरगरीब व दुर्बल घटकासाठी खेड्यापड्यातून व दुर्गम भागातही शिक्षणाचा प्रसार रयत शिक्षण संस्थेने केला. त्या कार्यात रयत शिक्षण संस्थेच्या इतर पदाधिकाऱ्यांबरोबर बॅ. पी. जी. पाटीलही मिसळून गेले. कोणतेही कार्य मनापूसन व तळमळीने करणे

हा त्यांचा स्थायीभाव होता. निस्वार्थी वृत्ती व कसल्याही परिस्थितीत कार्य तडीस नेणे हा त्यांचा स्वभावधर्म होता. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेची कोणतीही शाखा काढताना ते अगदी मनापासून झाटत असत. असे विद्यार्थी कार्यकर्ते कर्मवीर आणणांना मिळाले म्हणूनच रयत शिक्षण संस्थेचा झापाट्याने विस्तार झाला.

संदर्भ व तळटीपा :

१. शेख एम. ए. (संपा) 'त्रिदल' बॅ. पी. जी. पाटील व प्रा. सौ. सुमतीबाई पाटील गौरव ग्रंथ. पृष्ठ क्र. ६६, ६७, ६८
२. मुलाखती — गायकवाड आर. डी. — २३/१२/२००६
एन. एन. भगरे — ३१/५/२००७
ऑड. पाटील के. व्ही. — २९/१२/२००६
३. माळी शिवराम (संपा) 'उदयंती' प्राचार्य रा. ज्ञा. गायकवाड लेख — 'प्रेमाची पाखर', पृष्ठ क्र. २७
४. बॅ. पी. जी. पाटील विशेषांक — १९७५ 'शैक्षणिक दृष्टिकोन' पृष्ठ क्र. २७
५. पंडीत नेहरू विद्यालय रौप्य महोत्सवी समारंभ स्मरणिका — विद्यालयीन प्रगतीची गरुड झेप
६. रयत शिक्षण पत्रिका — वर्ष २८, १९९३—९४ 'अजिंक्यतान्याच्या बुरुजावरून' पृष्ठ क्र. ४१
७. पंडीत नेहरू विद्यालय रौप्य महोत्सव समारंभ स्मरणिका — विद्यालयीन प्रगतीची गरुड झेप
८. मुलाखत — स्वामी एम. एम. २४/११/२००६
९. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बॅ. पी. जी. पाटील' भोसले द. ता. लेख 'ज्ञानाचे फिरते विद्यापीठ' पृष्ठ क्र. ४३९
१०. शाहू कॉलेज रौप्य महोत्सव स्मरणिका अंक मुख्यपृष्ठ.
११. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बॅ. पी. जी. पाटील' प्रा. डॉ. अरूण भोसले लेख पृष्ठ क्र. ५७२
१२. मुलाखत — एस. जी. फडके २४/११/२००६
१३. मुलाखत — बी. जी. शेवाळे १६/११/२००६
१४. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बॅ. पी. जी. पाटील' बॅ. पी. जी. पाटील लेख 'बॅ. बाबासाहेब भोसले एक कलंदर व्यक्तीमत्व' पृष्ठ क्र. १५६

१५. उदयंती परिशिष्ट क्र. १ पृष्ठ क्र. ४१२
१६. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी' बै. पी. जी. पाटील' फोटोंचा विभाग
१७. रयत शिक्षण पत्रिका, अंक चौथा — मार्च, एप्रिल, मे १९८५ पृष्ठ क्र.
- ३५
१८. छत्रपती शिवाजी कॉलेज, 'शिवविजय' अंक, राष्ट्रीय सेवा योजना
अहवाल. ७२१५-६९
१९. बै. पाटील पी. जी. 'कर्मवीरोपनिषद' — प्रस्तावना
२०. बै. पाटील पी. जी. — The Bountiful Banyan मुख्यपृष्ठ
२१. कवि शिलेदार (बै. पी. जी. पाटील) कर्मवीर गीतांजली — प्रस्तावना
२२. ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील पृष्ठ क्र. ७४२
२३. मुलाखत — स्वामी एम. एम. २४/११/२००६
२४. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील', स्वामी म. म.
लेख पृष्ठ क्र. ४४७, ४४८
२५. मुलाखत — शेवाळे बी. जी. १६/११/२००६
२६. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील' मालती विजय
नगरकर, 'आभाळाएवढा पिता' पृष्ठ क्र. ५४८
२७. मुलाखती अॅड. पाटील के. व्ही. २९/१२/२००६
प्राचार्य भगरे एन. एन. ३१/०५/२००७
प्राचार्य गायकवाड आर. डी. २३/१२/२००६
२८. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील' राजाभाऊ इंगळे
लेख — 'ज्ञान पंढरीचे पांडूरंग' पृष्ठ क्र. ५५९
२९. मुलाखत — एम. जी. निकम १५/९/२००६
३०. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील' म. म. स्वामी
लेख — 'एक दिव्य माणुस' पृष्ठ क्र. ४४८, ४९
३१. भगत रा. तु., 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील' मुलाखत गंगुबाई पाटील
— पृष्ठ क्र. ५४१

३२. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील' लेख — 'महात्मा फुले समाजप्रबोधनाचे आद्य प्रवर्तक' पृष्ठ क्र. २६३, ६४
३३. संपादक — माळी शिवराम 'उदयंती' संभाजीराव बाबा थोरात यांचा लेख 'रयतभूषण' पृष्ठ क्र. १५४
३४. भगत रा. तु. (संपा) 'ज्ञानयोगी बै. पी. जी. पाटील' प्रा. चंद्रकुमार नलगे लेख — 'एक रानफूल' पृष्ठ क्र. १७०
३५. सकाळ वृत्तपत्र — २६ ऑगस्ट २००६
३६. वसंतराव दादा गौरव ग्रंथ — पृष्ठ क्र. ३
३७. बै. जी. डी. पाटील विशेषांक पृष्ठ क्र. ४०
३८. माळी शिवराम (संपा) 'उदयंती' शिवाजी पाटील लेख — 'ते अमृताचे कल्लोळ' पृष्ठ क्र. ४८
३९. मुलाखत — शिंदे आर. के. ६/०१/२००७
४०. लोकसत्ता वृत्तपत्र — २ ऑगस्ट २००६